

MIDA KOOLIS EI ÕPETATUD

EESTI AJALOOST

VIHA, EELARVAMUSTE
JA VALEHÄBITA

Andres Adamson

Toimetaja Katrin Ringo
Kujundaja Kaspar Ehlvest
Küljendaja Erje Hakman

Fotod: Rahvusarhiiv ja autori kogu

Kaanel on kasutatud fotot Eesti iseseisvuse esimese aastapäeva tähistamisest Tallinnas Peetri platsil 24. veebruaril 1919.

© Andres Adamson ja kirjastus Argo, 2018
Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9949-607-65-5
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

Sõna saateks	7
Eesti ajalugu ja loodus	10
Kui vana on eesti rahvas?	24
Ajalugu enne lugu	38
Kas muinasusund oli olemas?	51
<i>Vahelugemine:</i> Soome ja Eesti ajaloost	
veidi teise vaatenurga alt.....	61
Veidi meie vanemast sõjaajaloost.....	76
<i>Vahelugemine:</i> unustatud lahingud	87
Eestlased ja kirik	97
Aadel ja talurahvas.....	123
<i>Vahelugemine:</i> „Eestimeestest“ Postimehe algusaegadel.....	165
Venelastest Eestis, venestusajast	
ja ühiskonna moderniseerumisest.....	171
<i>Vahelugemine:</i> panganduse algusest Eestis.....	191
Sada aastat tagasi.....	203
<i>Vahelugemine:</i> tüdrukud mängivad sõda	230
Riigiks saamine	235
<i>Vahelugemine:</i> Eesti piiridest	263
Demokraatia?.....	273
<i>Vahelugemine:</i> William Tomingasest, Harju Pangast	
ja Konstantin Pätsist	298
Kas iseseisvuse kaotus oli paratamatus?	310
ENSV.....	326
Isikunimede register	350

EESTI AJALUGU JA LOODUS

Kui räägitakse Eesti ajaloo seostest loodusega, peetakse enamasti silmas nii-öelda geograafiat, sageli pelgalt Eesti paiknemist ajalooliste ja praeguste kaubateede suhtes. See on muidugi oluline, nagu on olulised mitmed teisedki, vahel sellisedki geograafilised detailid, millele me oma ajaloost rääkides tavaliselt üldse ei mõtle – näiteks: kas räägiksime siin praegu eesti keelt, kui meie idapiiril poleks Peipsi järvisutut? Teine äärmus on taandada meie ajalookäik lausa geoloogiale, nagu seda on kindlasti naljaga pooleks teinud Valdur Mikita: et oleme rahvana tekkinud ja püsima jäänud suuresti tänu sellele, et siluri ja devoni ajastu geoloogiline piir jookseb juhuslikult läbi Eesti; et kulgenuks see sadakond kilomeetrit lõuna pool, siis oleksime kindlamalt ristikõdijate võimu alla langenud ja oma mina minetanud. Niisuguste asjade üle võiks arutleda sel juhul, kui noilsamul devoni rammusatel muldadel asuva Läti ajalugu oleks oluliselt teistsugune kui meil – aga ei ole ju, isegi metsa pole rohkem ega ülesharitud maid vähem, mõlemas küsimuses otse vastupidi nii muinasajal kui tänapäeval, ja ka kultuurilise saksastumise protsess kulges seal hoopis mõnevõrra kiiremini; laias laastus oleme mullastikuerinevustele vaatamata lausa paarisrakendina läbi aja tulnud. Ja veel kajastub selles eestlaste kindel veendumus, et meie ajalugu on vähemalt viimasel 800 aastal olnud üks pea katkematu kannatuslugu, martüürium – ehkki tegelikult on meil ja meie esivanemal siin maanurga läinud üsna hästi. Näiteks

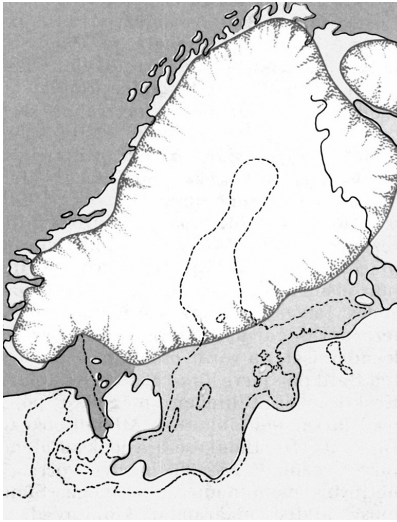
võrreldes naabermaa Soomega enamasti mõnevõrra paremini – taas üks mõte, mis läheb vastuollu meie tavaettekujutustega, kuid ilmneb võrdluses üsna selgelt. Ka neil asjul tahan selles raamatus peatuda, kuid veidi hiljem, tagapool.

Eesti ajaloost rääkides peame piirduma viimase jäävaheajaga, praegu käsiloleva jääaegadevahelise ajaga, mis algas umbes 13 000 aastat tagasi (on ka veidi teistsuguseid dateeringuid, kuid asi ise sellest ei muutu) ja mille alguse järel sai praeguse Eesti ala peagi esialgu ajutise (hooajalised või läbi rändavad põhjapõdrakütid ja kalurid), hiljem alalise, alul väga hõreda elanikkonna. Ilma inimesteta pole ajalugu, ja et korduvalt peale tunginud ja taandunud jää on varasemad inimtegevuse jäljed hävitanud, ei tea me varasemast mitte midagi. „Varasemast“ tähendab antud juhul umbes 116 000 aastat tagasi alanud viimase jääaja eelset aega ja lühemaid jäävaheaegu hiljem, selle jääaja sees. Kui inimesi sellal Eesti alale eksis, siis pidi tegemist olema neandertallaste, mitte *Homo sapiens sapiens*’iga, kuid nemadki on servapidi meie esivanemad, nende tegemised on inimajaloo osa.

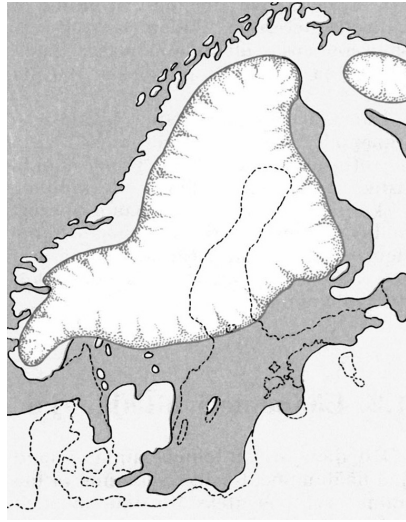
Viimane jääaeg on Eesti hilisemat ajalugu kujundanud väga tugevalt ja jätkab meie mõjutamist väiksema intensiivsusega ka praegu. Miks jääajad ja väikesed jääajad tekkinud on ning edaspidigi tekivad, pole päris üheselt selge tänapäevani; pakutud on maakera teljenurga perioodilisi nihkeid, hoovuste suuna, kiiruse jmt muutumisi, päikeseplekke jne; peamiselt on asi siiski taandatav muutustele päikese aktiivsuses, seda ka praeguse globaalse soojenemise puhul.

Kogu meie ajalookäik on olnud seotud Läänemere arengustaadiumitega: alul väiksemad, külma jäasulamisveega täitunud järved; seejärel maailmamerega üle praeguse Kesk-Rootsi ala ühenduses olnud (sealsed suured järved meenutavad seda tänini) Joldiameri suure sulava jääkilbi servas; siis maakerke tõttu maailmamerest eraldatud magedaveeline ja endiselt liustikest lisa saav Antsülsjärv; seejärel selle suureks paisunud järve vete läbimurre maailmamerre 8800 aastat tagasi (tänapäeva Taani väinad) ning asemele tekkinud praegusest kõvasti kõrgema veetasemega ja soojem Litoriinameri; ning lõpuks

Läänemere arengustaadiumid

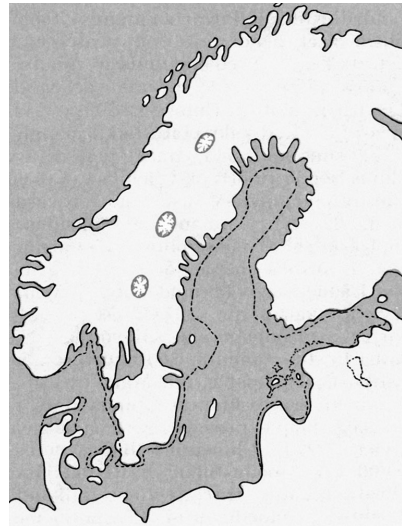
Balti jääjärv u 10 500 aastat tagasi

Joldiameri u 10 000 aastat tagasi

Antsülusjärv u 9000 aastat tagasi

Litoriinameri u 6500 aastat tagasi

umbes 4500 aasta eest alanud nüüdne staadium, Limneameri, mille ajal veevahetus maailmamerega on maakerke tõttu taas vähenenud, koos sellega aga nõrgenenud ka Golfi hoovuse soojendav mõju. Need staadiumid mõjutasid loomulikult kliimat, taimestikku, loomastikku, inimeste valikuid ja võimalusi.

Tavaettekujutus Eesti kliima kohta jääaja lõpust tänaseni on, et sealtpeale on pidevalt soojenenud. Alul tundra, siis metsatundra, siis kase- ja okasmetsad, siis praegused segametsad, kuni nüüdse „kliima soojenemiseni“ välja. Alul muidugi tekkiski taganeva jää kannul tundramaastik, kuid laias laastus on nii, et enamiku ajast, mil inimesed on Eesti alal elanud, on siin olnud oluliselt soojem kui praegu. Enamasti umbes selline kliima, nagu praegu on Põhja-Saksamaal ja Poolas. Isegi Soomes kasvasid tammemetsad. Vastasel juhul poleks Eesti juba nii ammu muutunud põllumajandusmaaks (alged enam kui 6000 aastat tagasi, valdava elatusalana 3000 aastat tagasi), sest teravili ei saavuta meie praeguses kliimas enne põldudelt koristamist idanemiseks, uueks külviks vajalikku küpsust. Põllunduse valdavaks muutumise ajal aga saavutas – ja kui siis kliima aastasadu hiljem järk-järgult jahenema hakkas, leiutati rehi, mille partel vilja järelküpsetada. Põllundus muutis ja jättis elanikkonna paikseks ja võimaldas ära toita suurema hulga inimesi, see omakorda lasi osal neist spetsialiseeruda mõnele käsitööalale, tõstis üldist heaolu ja muutis Eesti – küll kauge, üsna hõredalt asustatud ääremaana – juba väga ammu osaks nii-öelda tsiviliseeritud maailmast.

Selles üldiselt soojemas kliimas oli erinevaid kliimaperioode, kord veidi külmem, siis veelgi soojem, kord niiskem, siis kuivem. Sademehulk sõltus ja sõltub Atlandilt tulevate tsüklonite liikumistest, mis on olnud kord püsivamalt põhja-, siis lõunapoolsem, kord kusagil seal vahepeal, muutes aga alati pikaks ajaks elukeskkonda. Kuid selles üldiselt soojemas kliimas oli ka märksa jahedamaid perioode kui nüüdne aeg. Neid kutsutakse väikesteks jääaegadeks, ja viimasest neist oleme alles väljunud või väljumas. Seni eelviimase suurema jahenemise algus langes peaaegu kokku meie muinasaja lõpu ja maa risti-usustamisega, alates umbes aastast 1250. Muinasaja lõpu üsna

praeguse kasvu ja väljanägemisega, üsna hästitoidetud ja tervete muinaseestlaste asemel olid juba mõnikümmend aastat hiljem märksa lühemad, halvemini toitunud, haigemad ja kiduramad inimesed. See polnud mitte niivõrd vallutajatele allajäämise või orjusselangemise tulemus – mingit pärisorjust Eestis enne 17. sajandit, „vana head Rootsi aega“, polnudki, ehkki kaua püsisid muinasaegse orjuse järelmid (muinasaja lõpu Eesti ise oli põhimõtteliselt orjanduslik maa) –, kuivõrd kliima ja seeläbi üldise elukeskkonna järsu halvenemise tagajärg.

Kuid hullem oli alles ees 14. sajandil koos üleeuroopalise, kõikjal inimsöömiseni viinud näljahädaga 1315–1317 ja väiksemate puuduseaegade, hädaajal tavaliste rahutuste, talurahva- ja muude sõdadega (ka Saja-aastane sai siis alguse), Musta Surmana tuntud katkuepidemia lainete ja elanikkonna vähenemisega umbes pooleni endisest. Eesti polnud siin muidugi erand – samamoodi kannibalism suure nälja ajal, Jüriöö, Must Surm... Ja nagu tavaliselt ikka, järgnes raskele kriisiale hea või vähemalt palju parem aeg. Ellu oli jäänud rahva elujõulisem – tugevam või vähemalt vastupidavam, tervem, noorem – osa, tööjõud läks hinda, sai kasutada ainult parimaid põllumaid, pidada rohkem karja, toidulaud muutus mitmekülgsemaks ja rikkalikumaks. Mujal Euroopas oli samamoodi. Ka kliima paranes taas. Ent arvata võib, et suhtelisele heaolule vaatamata meenutati hädaajale eelnenut ikka parema, kadunud kuldajana. Sest hiljem on see ikka nii olnud.

Viimane väike jääaeg kestis umbes aastatel 1550–1850. Enne seda asus Eesti – noh, hea küll, mitte lausa Eesti, kuid samuti osalt läänemeresoome elanikkonnaga Kuramaa igal juhul – peaaegu viinamarjakasvatuse põhjapiiril. Samasse olukorda oleme nüüd tasapisi uuesti jõudmas, kuid tänapäevase sordiaretuse, geenitehnoloogia ja tehniliste abivahendite toel. Ent meie keskajal pärines suur osa Tallinnas ja teistes Vana-Liivimaa linnades joodud veinist siitsamast lähedalt, Ida-Preisimaalt...

Viimasel väikesel jääajal algas talv siinmail keskeltläbi kuu aega varem ja lõppes kuu aega hiljem kui praegu. Toon näite isegi nii lähe-

dasest ajast kui ainult 200 aasta tagant. Kõik oleme kuulnud, et Napoleoni Suurele armeele tegi 1812. aastal Venemaal lõpu muuhulgas käre talv. No vaat, sõda algas jaanipäeva paiku, Borodino lahing peeti maha septembri alguses, Moskvast lahkusid prantslased oktoobris, keiser ise pages armee juurest novembri lõpus, kohe pärast Berezina jõe dramaatilist forsseerimist jääpankade vahel, ja detsembris oli kõik juba läbi. See sõda puudutas Eestit muide kõige otsesemalt: sõjategevus käis ka lausa siinmail, Riia all ja Kuramaal (Kuramaa ja Saaremaa, Kolka neeme ja Sõrve sääre vahemaa on ainult paar-kolmkümmend kilomeetrit, see on päris siinsamas, ärme vaata asjadele vaid tallinlasest autojuhi perspektiivist), sinne aadel oli ohvitseridena sõjas, mitu korda võeti nekruteid, moodustati maakaitseüksusi, hoolitseti haavatute eest, kanti mitmesuguseid erakorralisi koormisi.

Väikese jääaja kõige külmemal perioodil, laias laastus 17. sajandi teisest kolmandikust 18. sajandi keskpaigani, peeti Londonis jäätunud Thamesi jõel igatalvist laata; Läänemeri külmus korduvalt peaaegu täielikult, kaasa arvatud Taani väinad; Tallinna ja Stockholmi vahel liiguti vahel veel aprillis jääd mööda.

Kuid ka niigi külmadel perioodidel oli lisaks eriliselt sante aastaid, mis sageli olid seotud mõne erakorralise asjaoluga, kõige sagedamini mõne hiidvulkaanipurskega, mis paiskas õhku tohututes kogustes vulkaanilist tuhka ja raskendas päikesekiirguse jõudmist maapinnale. Suured vulkaanipursked maailma eri paigus (Indoneesias? Salvadoris?) aastail 535–536, 540 ja 547 tegid lõpu antiikmaailmale ja antiikkultuurile – nagu veel mitmetele tsivilisatsioonidele ja impeeriumidele mujalgi maailmas –, tekitades esmalt lausa tuumatalve-taolise paari-kolmeaastase katastroofi, millele järgnes sajandipikkune väike jääaeg. Loomulikult kaasnesid sellega näljahäda, katk, massiline suremine. Näiteks Konstantinoopoli kuni miljonist elanikust jäi aastaga järele 20 000. Kuid ka siin Eestis polnud lood nähtavasti suurt teistiti. 6. sajandi teisest poolest meil peaaegu pole inimtegevuse jälgi. Meie vanemas ajaloos on muide ka varem asustuskatkestusi, arheoloogiliste leidudeta ajavahemikke.

Mingeid erakorralisi asjaolusid on põhjusena teada või võib oletada veel näiteks aastail 1600 (ilmselt Huaynaputina purse Andides, tulemuseks kohutav näljahäda 1600–1603 eriti Kirde-Euroopas, mille tulemusel lagunes ja sattus pikka kodusõtta, „segaduste aega“, Moskoovia, et siis uue, Romanovite Venemaana uuesti sündida; sama näljahäda pühkis maa pealt ka vähemalt kaks kolmandikku eesti rahvast, pühkis nii raskelt, et eestlaste ajalooline mälu ei ulatunud ajal, mil rahvapärimusi 19. sajandi viimasel veerandil kirja hakati panema, sellest katastroofist kaugemale), talvel 1607/8, aastail 1656–1659 (üheks tulemuseks paljusid maid, sealhulgas ka Eestit, rängalt laastanud katkulaine; katkumonumendid, mida võite näha väga paljudes Kesk-Euroopa linnades ja külates, on enamasti püstitatud just selle epideemiapuhangu ohvrite mälestuseks), 1695 (siis algas uus kolmeaastane näljahäda eriti Põhja- ja Kirde-Euroopas, mis Eestis viis viiendiku kuni veerandi, Soomes ja Rootsis kohati kolmandiku elanikest), 1707–1709 (siis tabas näljahäda raskelt ka mitmekülgsema ja arenenuma majandusega Prantsusmaad ja Itaaliat, kinni külmusid isegi Marseille’ sadam ja Veneetsia kanalid, külm võttis aiad ja viinamäed; Karl XII Venemaa-sõjaretk 1708–1709 kukkus sisuliselt läbi juba alguses, aastapäevad enne Poltaavat, sest 1708. aastal polnud suve ega järelikult ka võimalusi armeed ära toita; selle kõige tulemusena aga puhkes näljast nõrgenenud eurooplaste seas uus kohutav katku-epideemia, mis 1710–1711 möllas ka Eestis), 1739/40 (kogu Läänemeri külmus pikaks ajaks kinni, nii Eestis kui Lätis võttis külm ära enamiku viljapuid), 1783/84 (Laki vulkaani purse Islandil – karm talv ja olematu suvi pea kogu Euroopas). Alati ei pruukinud muud Euroopat laastanud hädad aga siinmail mõjuda – näiteks uusaja suurima, 1815 toimunud Tambora vulkaani purske järgsel, Lääne-Euroopa jaoks väga õnnetul „suveta aastal“ 1816 olid nii talv kui suvi siin vaid veidi tavalisest jahedamad.

Thomas Hiärne (1638–1678) kroonikast:

1601. ja 1602. aastal oli Liivi- ja Eestimaal nii suur nälg, et seda peaaegu võimatu kirjeldada. Mõned aravavad, et vaevalt kümnes osa talupoegadest jäi elama. Selles hädas püüdsid nad oma nälga vaigistada surnud hobuste, koerte, kasside, rottide ja sellesarnaste ebaloomulike asjade söömisega. Kui nad sattusid koerale, kes jäänud inimese surnukeha kallal, tapnud nad selle ja õginud ära. Ja et kurjategijad kistud, niipea kui nad hukatud, völlastest ja rataste pealt maha, nende lihaga püüdnud viletsad inimesed vaigistada oma nälga.

Kus reisimees tulnud külasse, leidnud ta need enamasti tühjad ja leidnud igalt poolt talumajadest hunniku inimluid, millelt koerad ja teised loomad liha ära närinud. Seal jooksnud ka koerad suurtes karjades ümber ja tunginud reisimehele kallale, nii et peaaegu mitte keegi ei ole tohtinud reisida üksi ...

Rootsi võimude läbi viidud Liivimaa adramaarevisjoni protokollist aastast 1624, mil olud Eestis mõneks ajaks rahunesid:

Laiuse lossimõis, Kodisma vakus.

Tähkvere külas elas varem 9 talupoega [st taluperet], nüüd elab seal 4 talupoega.

Kodisma külas varem elas 4 talupoega, nüüd elab seal 2 talupoega.

Ookatku külas elas varem 5 talupoega, nüüd elab seal 1 talupoeg.

Katkukülas (Lullikatku) elas varem 4 talupoega, nüüd elab seal 1 talupoeg.

Tõikvere külas elab 1 talupoeg.

Näduvere küla on tühi.

Tehemal küla on tühi.

Kilbavere küla on tühi.

Sadala küla on tühi.

Iravere küla on tühi.

Sätsuvere küla on tühi.

Ojataga küla on tühi.

Palupere küla on tühi ...

Päris väikese jääaja lõpus, 1840. aastail, olid olud tavalisest märksa hullemad kogu Euroopas. Tulemuseks oli muuhulgas pikk ja kohutav näljahäda Iirimaa, mille rahvaarv on tänase päevani madalam kui enne seda, 1848. aasta revolutsioonid ja vabadussõjad üle Euroopa, meil siin aga talurahva väljarändamis- ja usuvahetusliikumised, mis viisid uute, kapitalistlikule arengule teed puhastanud talurahvaseaduste vastuvõtmiseni 1849 Liivimaal ja 1856 Eestimaal.

Üheaastane ikaldus otseselt näljahäda veel kaasa ei toonud, ka teineteisele järgnenud üks ikaldus- ja üks lihtsalt kehva saagiga aasta veel enamasti mitte. Ent kui ikaldus- ja lihtsalt kehvi aastaid oli järjepanu rohkem, olid tagajärjed katastroofilised. Ettekujutus meie kesk- ja uusaegsetest esivanematest kui loodust hästi tundvaist metsainimestest on sügavalt ekslik. Eestlased kartsid metsa samamoodi nagu ülejäänud eurooplased. Tunti oma põlde ja põllutaimi, kodu-, mitte metsloomi. Mets oli võõras ja hirmutav, seal elasid ohtlikud olendid. Isegi alepõllunduse ajal oli nii – metsa mitte ei tuntud, vaid seda hävitati põldude teelt, ja 16.–17. sajandil rahvusvahelises tööjaotuses kitsalt teraviljakasvatusele spetsialiseerumine tõi Baltimaades kaasa sellise tendentsi süvenemise. Jahipidamine oli aadli eesõigus, mets oli mõisa oma, kuhu polnud väga asjagi. Isegi seeni ei söödud. Nüüd ümbritsevad meie põlistalusid (mis on tegelikult enamikus alles maade kruntimise järel 19. sajandi teisel poolel oma hilisemasse asukohta üle toodud) reeglina vilja- ja põlispuud. Kuid veel 19. sajandi alguses oli külade ja talude ümber lage maa. Meie teiega oleksime korduvate ikalduste ajal võib-olla ellu jäänud, sest mets ning jõed-järved ja meri on toitu täis, meie esivanemad aga surid kogukondade kaupa nälga.

Näiteks suri mai teisel poolel 1841 Vastseliina kihelkonnas nälga veel mitte 16seks saanud karjapoiss Tanel Mihkel Kajus. Ta oli teistele karjalastele oma nälga kurtnud ja öelnud, et „sureb vist nälga“. Pärast seda läks ta teistest eemale ega tulnud enam tagasi. Teised lapsed ajasid ka tema loomad koju, kui aga poissi hiljem otsima tuldi, leiti ta surnult ühe heinakuhja alt. Et jutt tema nälja-surmast oli küla peal juba liikumas, ei julenud kirikuõpetaja ilma

ametliku juurdluseta anda luba Tanel Mihkli matmiseks. Lahkamise läbi viinud arst kinnitas poisi äärmist kõhnust ja näljasurma, tema talu peremees aga tunnistas, et ta oli saanud samasugust toitu kui ülejäänud pere, kuid et toit oli tõesti väga napp. Vallamagasis jagatud napist viljaabist ei piisanud ning pikemat aega oli söödud peamiselt soolaga keedetud ädalheina.

Lisaks suurtele näljahädadele tabasid maad väiksemad, mis suurt suremist ei pruukinud kaasa tuua, küll aga mõjutasid inimeste käitumist, ettevõtmisi, majanduslikke, poliitilisi ja kultuuriolusid. Pea alati saatsid seda epideemiad, sest inimeste organism oli kehvemast või ühekülgsemast toitumisest lihtsalt nõrgenenud. Nii on olnud lähiajalooni välja: näiteks Esimene maailmasõda viis maailmas erinevail hinnanguil 15,5–18,5 miljonit inimest, sellele järgnenud pandeemia, nn hispaania gripi epideemia 1918–1920 niitis aga 50–100 miljonit pika sõja tõttu alatoidetut ja muidu kurnatut. Kaugeltki alati polnudki asi katkus ka varem, samamoodi võtsid matti düsenteeria, rõuged jm, sageli sellisedki tõved, mida nüüd kergeks peaksime. Lautu ja talle laastasid loomataudid. Kuid alguse oli asi peaaegu alati saanud mingitest looduslikest, kliimaatilistest põhjustest. Ja meenutan eespool öeldut: pärast suuri katastroofe oli ellujäänute elu hulga aastate vältel varasemaga võrreldes palju parem. See on muidugi üldistus ja detailides vastuoluline nagu kõik üldistused.

Siiski rõhutan üle: raskete aegade järel läbi viidud adramaa- jm revisjonid annavad rahvastiku olukorrast enamasti väära, liiga koleda pildi. Segastel aegadel oli targem võõraste võimude silmist kaduda, n-ö mitte olemas olla; lisaks korraldati neid loendusi ju alati eelkõige maksustamise eesmärgil. Rahva suhtumine mistahes kirjanemistesse püsis seetõttu väga kaua vaenulik ja anti tegelikkust halvemana näitavaid vastuseid. Veel 1881. aastal, mil Balti kubermangudes korraldati esimene rahvaloendus, ei õnnestunud seda ettenähtud päeval läbi viia näiteks Rakvere ümbruses 17 mõisas. Kabala mõisas keeldusid talupojad viimseni vastuste andmisest ning naabruses Pölulas ootas rahvas loendajaid teivaste, nugade ja kirvestega.

Lisaks jõudis elanikkonna arvukus lõppude lõpuks ainult põllumajandusliku ühiskonna jaoks oma loomulike piirideni, kust edasi endistviisi enam ei saanud. Ja selle paranduse peab veel tegema, et kuigi näljaga kaasnesid alati epideemiad, ei pruukinud nakkushaiguste levik alati näljast tingitud olla, vaid tulla näiteks sõjaga (näiteks 1504. aastal, mil vähemalt Harjus-Virus olevat katku surnud üle poole elanikkonnast, eelnes sellele maa laastamine venelaste ja tatarlaste poolt, näiteks võib samuti tuua paar katkulainet Liivi sõja ajal). Kuid enamasti käisid need kolm surmaratsanikku – sõda, nälj ja katk – ikka üheskoos.

Viimane suur näljahäda Eesti ajaloos sai alguse kõigest poolteist sajandit tagasi, 1867. Ka tol aastal oli erakordselt külm talv, jää püsis Tallinna lahes mai lõpuni ja veel juuni alguses sadas lund. Ikaldus mitte ainult teravili, vaid ka kartul. Eesti- ja Liivimaal tol aastal suurt häda veel ei tulnudki, küll aga Soomes, kus nälj ja haigused viisid hauda 150 000 inimest (1,75 miljonist) ning oleks võinud kaasa tuua kestva, Iirimaa stiilis katastroofi, kui Hollandist poleks laenuraha eest õnnestunud järgmise aasta seemneviljaks osta juhuslikult veel Amsterdamis viljabörsil ära müümata olnud, õlletegemiseks mõeldud madalakvaliteetne odrakogus Eestimaa 1866. aasta saagist. Muud müügilvija lihtsalt polnud, häda oli käes kõikjal Euroopas ja Venemaal, isegi Inglismaa ülikoolilinnades tuli ette näljasurmasid. Ka Eestis korjati raha nälgivate soomlaste abistamiseks. Eesti- ja Liivimaale jõudis näljahäda 1868–1869, raskeim oli olukord saartel ja Lääne-Eesti rannaladel, kuid suurt suremist õnnestus vältida ning teisel nälja-aastal peeti ära isegi I üldlaulupidu. Ikaldusaastaid on olnud muidugi ka hiljem, kuid alates 1870. aastast (ehitatud just tookordsel näljaajal, kuid mitte abitööde korras) sai Eesti raudteeühenduse muu maailmaga, mis tõi vajadusel abi lähemale ja muutis selle sõltumatuks navigatsioonihooajast, majandus – ja kitsamalt põllumajandus – mitmekesisus ning ühiskond tervikuna muutus kiiresti jõukamaks.

Eesti suutis end ära toita isegi Esimese ja Teise maailmasõja aastail, ehkki eriti talvel 1918/19 oli suur nälj juba silme ees. Saksa okupatsiooni ajal 1918 veeti toidutagavarad Eestist nälgivale Saksamaale.

Kui esimesed laevad Inglismaalt võlgu ostetud või humanitaarabiks saadud viljaga 1919. aasta hilistalvel saabusid, söödi Tallinnas juba mitmendat päeva kaeraleiba, seegi oli lõppemas ja hobused rindel nälgisid. Samalaadne oli tollal olukord siiski pea kõikjal Euroopas, nii sõdinud kui maailmasõjast kõrvale jäänud maades, enam-vähem kõik pääsesid näljahädast tänu Ameerika viljaabile. Toiduainete sisseveost sõltunud Soomes oli 1918 loodetud viljapuudust kompenseerida põdrasambliku abil, mida oli külluses – kuni teaduslikult tõestati, et selle toiteväärtus on inimese jaoks null.

Teine asjaolu, mille kaudu jääaeg meid tänapäevani mõjutab, on maakerge. Jääajal lasus ka Eesti alal vähemalt kilomeetripaksune jääkilp, mis oli kõige paksem 24 000 – 22 000 aastat tagasi. Liustike sulamise järel on selle raskuse all kokku surutud maa pidevalt kerkinud. Selle tempo on olnud erinev, ajaloolisel ajal, viimase mõnesaja kuni tuhande aasta sees paar millimeetrit aastas, kuid varem kiirem. See on tähendanud pidevat rannajoone, veeteede, sadamakohtade, jõgede voolusuuna ja veerohkuse muutumist. Samuti tähendab see üha uute kivide kerkimist mullas ülespoole; kivikoristus on läbi aegade olnud eesti põllumeeste üks lisatöid. Maakerge jätkub enamikus Eestis endiselt, kuid Kagu-Eesti hoopis vajub juba veidi.

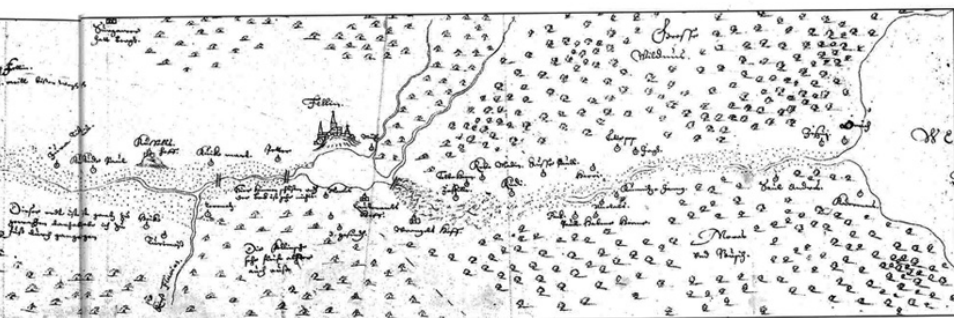
Mainisin jõgesid. Sobiv, ehkki endiselt vaidlusi tekitav näide on Emajõgi. Keskajal kandis sama nime (alamsaksa keeles *Embecke*, ülemsaksa moel *Embach*) ka Pärnu jõgi alates oma keskjooksust allavoolu. See pole juhuslik, vaid kunagi oligi tegemist sama jõega. Tänapäeval on nii, et Peipsi järvestusse voolab lisaks Suurele Emajõeale sadu jõgesid, ojasid ja kraave, kuid välja ainult Narva jõgi. Varem voolas ka Emajõgi teistpidi, mitte Peipsisse, vaid sellest välja, Peipsi veetase oli seetõttu umbes kolm meetrit praegusest madalam, Viljandi järve oma aga pea samavõrra kõrgem. Millalgi aastatel 1450–1500 tegi maakerge püsivale ühendusele lõpu ja Emajõgi hakkas voolama teistpidi. Võimalik, et ühendus oli juba mõnda aega olnud hooajaline, ainult suurveeaegne – selle ajal voolab Emajõgi ka tänapäeval vahel mitte Peipsisse, vaid Võrtsjärve. Kuid veel 1770. aastatel pääsesid koormatud kaubapaadid suurvee ajal Viljandi juures üle veelahkme ning

Osa Rootsi-aegse Pärnu-Peipsi veetee taastamise (mitte rajamise) projekti juurde kuulunud kaardist (Georg von Schwegeln, umbes 1632), millel on näha süvendamist vajanud vana jõesäng mõlemal pool Viljandit (Fellin). Avaldatud: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, aastaraamat XII: 1991–1999. Stockholm 2001, lk 64–65.

lisaks jõgede samale nimele on selle veetee olemasolu kohta ajaloolisel ajal hulgaliselt kartograafilisi jm tõendeid. Viljandi linngi poleks saanud olla keskajal hansalinn, kui poleks asunud veeteel.

Lisaargumente saab tuua Läti alalt. Ka seal olid hansalinnadeks näiteks ühe Koiva lisajõe äärne Straupe, kus kunagisest linnast enam jälgegi pole, ja endise liivlaste Metsepole muinasmaakonna keskus Lemsalu (Limbaži) isegi mitte Koiva- või Salatsi-taolise suhteliselt tuntud suure jõe, vaid nüüdseks palju väiksema ja vähemtuntud Svētupe jõe ääres. See oli aga veel keskajal samuti laevatatav, tänu millele oli Lemsalu oma aja kohta üsna suur linn, suurem igatahes kui Viljandi või Pärnu (emb-kumb või kokku, Pärnu jõe suudmes oli keskajal kaks linna, Vana- ja Uus-Pärnu); see oli üks Riia peapiiskopi iga-aastaseid hooajalisi residentse, seal peeti igal aastal kolm-neli suurt laata ja nende ajal tõusis kohalolijate arv paarikümne tuhandeni. Kuid tänapäevani säilinu põhjal on seda raske uskuda ja juba Liivi sõja ajaks olid nii Lemsalu kui Straupe üsna tähtsusetud kohakesed. Mis siis juhtus? Lisaks maakerkele toimus väikesele jääajale eelnenud sajandil suur muutus Vana-Liivimaa sademeterežiimis. Küsimust pole eraldi uuritud, kuid näib, et sademete hulk vähenes

mõneks ajaks lausa kaks korda. Muidugi muutis see siinsed jõed vähem veerohkeks ja halvemini laevatataavaks.

Umbes samal ajal lahkus Läänemerest heeringas – selle kudemisala nihkus Põhjamerre. Arvata võib, et sellel oli seos siinsete jõgede veerežiimi muutumisega. Heeringapüük ja -müük eriti Skånes igaaastastel Falsterbo suurlaatadel oli üks peamisi tugitalasid, millele oli rajatud Hansa Liit. Nüüd hakkas heeringas hansakaupmeeste asemel hollandlasi rikastama. Kuid kala vajati paastutoiduks endisel hulgal ka siinmail, mitte ainult vastlatejärgseks suureks paastuks, vaid tollases kalendris üldse väga sagedasteks paastupäevadeks. Naljaga pooleks: veel nõukogude ajal oli iga nädal üks „kalapäev“. Kui heeringas muutus kaugemaks ja kallimaks, tuli seda osaliselt teiste kaladega asendada – ja ka Eesti ja Läti varem peaaegu püüasustuseta rannikule tekkisid ridamisi kalurikülad, mida seal varem ei olnud. Läti ala kuršide asustus levis selle käigus mööda Kura ja Visla maasääri Danzigini (Gdańsk) välja. Seda on püütud seletada sellega, et rannaäärne elu muutus ohutumaks, et vitaalivendade jt mereröövlike tegevus saadi lõpuks kontrolli alla. Nii see siiski pole, mere- ja rannaröövi seisukohast pole 15. sajandi teine pool või 16. sajand Läänemerel sugugi rahulikum kui varasemad ajad.